

GRETA DZIKOWSKA

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

greta.dzikowska@upjp2.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6908-5001a>

KILKA UWAG NA TEMAT OBRAZU CHRYSYTA UKRZYŻOWANEGO W KOŚCIELE PW. PODWYŻSZENIA KRZYŻA ŚWIĘTEGO W KAZIMIERZY WIELKIEJ

<https://doi.org/10.15633/9788383700151.13>

Najsłynniejszy cykl obrazów Franciszka Smuglewicza odnajdziemy w sanktuarium na Świętym Krzyżu oraz w kościele pod wezwaniem świętej Tekli w Krzyżanowicach Dolnych¹, ale być może dzieło tego wybitnego malarza jest także w Kazimierzy Wielkiej. W kościele pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w głównym ołtarzu – zwraca uwagę (techniką i kolorystyką) obraz przedstawiający Chrystusa Ukrzyżowanego. Ustalenie daty powstania obrazu, jego dziejów i atrybucja przysparzają wiele trudności, ponieważ brak jest dokumentacji, która pozwalałaby prześledzić losy obrazu. Przekazy zawarte w księgach parafialnych przypisują obraz Franciszkowi Smuglewiczowi, ale nie podnoszą kwestii datacji, fundatora, ani zleceniodawcy dzieła.

W swojej pracy skupiłam się na opisie i analizie ikonograficznej dzieła, co pozwoliło na umiejscowienie kazimierskiego obrazu wśród innych dzieł ukazujących ewangeliczny temat Ukrzyżowania Chrystusa, nierzadko czerpiących ze sztuki wielkich mistrzów, jak np. z twórczości Petera Paula Rubensa.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na obraz, który od przeszło dwustu lat uchodzi za dzieło wybitnego malarza – Franciszka Smuglewicza. Zasadne byłoby gruntowne badanie konserwatorskie, które pozwoliłoby m.in. nakreślić ramy czasowe powstania obrazu, a być może nawet wskazać autora. Do tej pory motywem przewodnim w publikacjach dotyczących kościoła przy wspomnieniu obrazu pojawiają się tylko przypuszczenia, co do autora, a nazwisko Smuglewicza, jako twórcy dzieła owiane jest legendą.

Mimo wysokiego poziomu artystycznego obraz nie został dotychczas przebadany, ani szerzej omówiony w literaturze naukowej. Wzmianki o rzekomym dziele Franciszka Smuglewicza występują w księgach parafialnych znajdujących się w archiwum kancelarii parafialnej przy kościele oraz literaturze regionalnej², która z racji charakteru popularnonaukowego posiada ograniczony do minimum aparat naukowy. Podstawowym źródłem był dla mnie sam obraz, którego szczegółowy opis pozwolił na dokładne przeanalizowanie przedstawienia z kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kazimierzy Wielkiej, także w kontekście twórczości Franciszka Smuglewicza.

W księdze parafialnej *Liber Visitationum 1913-1943* znajduje się *Opis pasterskiej wizytacji dekanalnej dokonanej przez Najdostojniejszego Najprzewielebniejszego Imć Księdza Augustyna Łozińskiego Biskupa Diecezji Kieleckiej w parafii Kazimierza Wielka roku pańskiego 1913*. Przy relacji z wydarzenia pojawia się następująca informacja: „W wielkim ołtarzu znajduje się bardzo piękny obraz Zbawiciela rozpiętego na krzyżu. Ma to być dzieło pędzla naszego Smuglewicza”³.

Kolejna wzmianka widnieje w *Księdze Inwentarza Rz.-Kat. kościoła parafii Kazimierza Wielka za księdza Gacka*: „W kościele znajduje się pięć ołtarzy. Wielki czyli główny ołtarz jest drewniany posmarowany pokostową farbą ciemnowiśniowego koloru, pozłocany, w nim znajduje

¹ K. Gombin, Smuglewicz, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. XVIII, red. St. Wilk, Lublin 2013, kol. 463-464.

² A. Bienias, Z. Pilarski, *350 lat Kazimierskiej świątyni. Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Kazimierzy Wielkiej 1663-2013*, Kazimierza Wielka 2013, s. 33.

³ *Liber Visitationum 1913-1943*, Kazimierza Wielka, Kancelaria parafialna parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kazimierzy Wielkiej, b.r.

1. *Chrystus ukrzyżowany*, XIX w., olej na płótnie, Kazimierza Wielka, kościół pw. Podwyższenia Krzyża świętego, fot. G. Dzikowska

w drewnianej a pozłoconej ramie obraz Chrystusa na krzyżu wykonany przez artystę Smuglewicza⁴.

Ksiądz Jan Wiśniewski w publikacji pod nazwą *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbmierskim i wiślickim* łącząc kazimierski obraz z nazwiskiem Smuglewicza, posługuje się stwierdzeniem „według tradycji”⁵.

W *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* widnieje następująca informacja: „Ołtarz główny o charakterze barokowym, być może pocz. w. XIX [...] z obrazem Ukrzyżowania wg tradycji pędzla Franciszka Smuglewicza (?)”⁶.

„W prezbiterium znajduje się barokowy ołtarz z pięknym przedstawieniem Ukrzyżowania. Obraz, według przekazu, pochodzi z początku XIX wieku a jego autorem

jest Franciszek Smuglewicz”. Zapis ten odnaleźć można w sporządzonym *Programie opieki nad zabytkami Gminy Kazimierza Wielka 2021-2024*⁷.

Przeprowadzona kwerenda pokazuje, że przywołane powyżej publikacje bardzo ostrożnie podchodzą do kwestii autorstwa omawianego obrazu. Wskazanie na Franciszka Smuglewicza poprzedza zazwyczaj zwrot „według tradycji”, co jest zrozumiałe, ponieważ żadne źródła nie potwierdzają tego, że Smuglewicz jest twórcą kazimierskiego obrazu.

Franciszek Smuglewicz żył w latach 1745-1807, jest jednym z najwybitniejszych malarzy polskiego oświecenia. Pierwotnie uczył się u swojego ojca Łukasza Smuglewicza oraz u Szymona Czechowicza. W latach 1763-1782 przebywał w Rzymie, studiując między innymi w Accademia di San Luca. Tam już na I kursie otrzymał I nagrodę za rysunki: *Powitanie zwycięskiego Abrahama przez Melchizedeka* oraz *Józef w więzieniu przepowiadający przyszłość swoją*. W latach 1774-1776 pracował wraz z Vincenzem Brenną przy

⁴ *Książka Inwentarza Rz.-Kat. Kościoła parafii Kazimierza Wielka za ks. Gacka*, Kazimierza Wielka 20 sierpnia 1919, Kancelaria parafialna parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kazimierzy Wielkiej.

⁵ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbmierskim i wiślickim*, Warszawa 1927, s. 95.

⁶ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, z. 9: Województwo kieleckie. Powiat pińczowski, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1961, s. 28.

⁷ *Program opieki nad zabytkami Gminy Kazimierza Wielka 2021-2024*, Kazimierza Wielka 2021, s. 57.

inwentaryzacji Złotego Domu Nerona. Wraz z Rafałem Mengsem wykonał malowidła w Bibliotece Watykańskiej. Stał się wybitnym przedstawicielem rzymskiego środowiska artystycznego. Miał kontakty z Johannem Joachimem Winckelmannem oraz międzynarodowym środowiskiem archeologów i kolekcjonerów. Franciszek Smuglewicz wrócił do Warszawy w 1784 roku, gdzie od razu dostał szereg zleceń, zwłaszcza na obrazy ołtarzowe. Jako pierwszy zamówienie na obrazy złożył Stanisław August do kościoła Bazyliańców przy ul. Miodowej w Warszawie. Smuglewicz tworzył dzieła o tematyce głównie historycznej. Ponadto w jego twórczości odnaleźć można dzieła o tematyce alegorycznej, religijnej oraz portrety. Za najlepsze lata twórcze, badacze Smuglewicza uznają okres rzymski. Artysta ten bez wątplenia określany jest mianem jednego z najwybitniejszych malarzy polskich, przy jednoczesnym zarzucaniu mu malowania z pamięci⁸.

W okresie stanisławowskim w twórczości Smuglewicza przeważały obrazy olejne przeznaczone do kościołów na terenie całej Rzeczypospolitej. Artysta, żeby sprostać wszystkim zamówieniom, powołał w Warszawie, przy ul. Świętokrzyskiej prywatną szkołę, a w zasadzie warsztat oparty na strukturze: mistrz i uczeń. Uczniowie pomagali Smuglewiczowi malować i wykańczać obrazy. Andrzej Ryszkiewicz pisał, że „każdy proboszcz zabiegał o obraz jego pędzla do swego kościoła”. Ten historyk sztuki i znawca malarstwa polskiego doliczył się ponad setki takich płócien. Część z nich malowana była przez uczniów pod okiem mistrza, z których ostatnie powstały w 1796 r. Do najsłynniejszych należy zespół trzech obrazów zachowanych *in situ*, namalowanych w latach 1786–1789 na zamówienie Hugo Kołłątaja, proboszcza, do nowopowstałego kościoła w Krzyżanowicach Dolnych pod Pińczowem. Kościół został wzniesiony w tym czasie według projektu architekta Komisji Edukacji Narodowej, Stanisława Zawadzkiego⁹.

Temat kazimierskiego płótna nawiązuje do wezwania kościoła. Pierwszymi znanymi właścicielami Kazimierzy Wielkiej byli rycerze herbu Dębno, Odrowąż i Awdaniec. Herb Dębno przedstawia w swym rysunku wizerunek Krzyża Świętego i to może w jakiś sposób sugerować wezwanie starszego kościoła parafialnego w Kazimierzy Wielkiej. Obecny kościół wzniesiony został w 1663 roku za sprawą Stanisława Warszyckiego, kasztelana krakowskiego. Rozbudowany i gruntownie odnowiony w latach 1894–1895¹⁰.

W głównym ołtarzu ozdobiony, czterema żłobionymi kolumnami i pilastrami w arkadzie dekorowanej

kasetonami, znajduje się obraz przedstawiający Chrystusa Ukrzyżowanego prawdopodobnie autorstwa Franciszka Smuglewicza (il. 1). W centrum kompozycji ukazany jest ukrzyżowany Chrystus. Ciało napięte, ramiona rozciągnięte do boków powyżej wysokości głowy skierowanej delikatnie w prawą stronę. Twarz owalna, delikatna, wzrok skierowany do góry, okolona krótką, ciemnobrązową brodą; włosy opadają do ramion. Na głowie korona cierniowa, a wokół niej jasny, jakby świetlisty nimb. Chrystus ma założone wokół bioder białe perizonium przewiązane na środku. Krzyż prosty, brązowy, nad głową Chrystusa wisi tabliczka z napisem „JESUS / NAZARENUS / REX / JUDAEORUM”. Tło ciemne, w dolnej części widok Jerozolimy, powyżej której widoczne rozwiane, jasnobrązowe chmury. Kolorystyka obrazu ciemna, dominują duże kontrasty. Kompozycja oprawiona w złożoną ramę dekorowaną ornamentem roślinnym. U stóp Krzyża i w jego połowie artysta umieścił czaszki, co może odnosić się do wzgórza Golgoty, którego nazwa z łaciny oznacza czaszkę, ale i czaszki Adama, która zgodnie z żydowską tradycją, spoczywa na jednym ze wzgórz w pobliżu Jerozolimy¹¹.

Ukrzyżowanie, kulminacyjny moment męki Chrystusa, został najdokładniej opisany w Ewangelii św. Jana (J 19, 17–29). Przekaz dawał wiele możliwości zilustrowania tematu, poprzez rozbudowanie go o liczne, dodatkowe sceny i postaci lub, jak w przypadku kazimierskiego obrazu, poprzez zredukowanie kompozycji do minimum. Malarz przedstawił samotnego Chrystusa, wydobytego badością ciała na niemal jednolitym, choć niespokojnym, ciemnym tle odpowiadającym relacjom ewangelistów, którzy podali, że podczas konania Chrystusa na ziemi zapanała ciemność związana z zaćmieniem słońca. W tle widoczna jest rozświetlona panorama Jerozolimy. Postać umierającego stanowi silną dominantę oraz centralny punkt kompozycji. Ciało Chrystusa nie nosi śladów maltretowania, jaśnieje na krzyżu, głowę Zbawiciela otacza nimb. Ten sposób ukazywania Chrystusa pojawiał się dość często na północ od Alp, co widać na obrazujących moment ukrzyżowania grafikach takich artystów jak Albrecht Dürer czy Martin Schongauer oraz płótnach Petera Paula Rubensa. Zbawiciel ukazany został jako „Christus triumphans”, jego śmierć przekracza ludzki wymiar, jest ponadczasowa, łączy Ziemię z Niebem. Jezus nie zwisa bezwładnie, martwy, lecz trwa w boskim uniesieniu. Osamotniony kieruje wzrok w stronę nieba, ku Ojcu. Temat samotnego Jezusa na krzyżu jest mniej popularny niż Ukrzyżowanie rozbudowane o dodatkowe osoby, więc można przypuszczać, że

⁸ B. M. Gawęcka, *Cykl malarski Franciszka Smuglewicza na Świętym Krzyżu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” t. 23, 2007, s. 47–48.

⁹ A. Ryszkiewicz, *Smuglewicz (Smuglewicz) Franciszek*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Warszawa–Kraków 1999–2000, t. 39, z. 3, s. 374–378.

¹⁰ *Katalog zabytków sztuki w Polsce...* op. cit., s. 27.

¹¹ A. Tronina, *Moria – Syjon – Golgota: transpozycja symbolu*, [w:] „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, t. 36, z. 2, 1983, s. 118.

2. Franciszek Smuglewicz, *Ecce Homo*, 1785, olej na płótnie, Warszawa, Muzeum Archidiecezji Warszawskiej

takie wizerunki z powodzeniem zastępowały krucyfiksy rzeźbione¹².

Jedną z charakterystycznych cech twórczości Franciszka Smuglewicza w przedstawianiu osób są cienkie brwi, długie nosy oraz małe i pełne usta z uniesionymi ku górze kącikami¹³, co widzimy m.in. w przedstawieniu *Chrystusa w koronie cierniowej z trzcina* (il. 2). Artysta interesował się też anatomią, co dał wyraz w wielu swoich dziełach. Kazimierski obraz *Ukrzyżowania* prezentuje Chrystusa, którego sposób ułożenia głowy, oraz świetlisty nimb wokół niej ludzko przypominają *Chrystusa w koronie cierniowej z trzcina*. „Kazimierski Jezus” ma małe, pełne usta i długi nos. Anatomia Chrystusa prezentuje typ apoliński bez wyraźnych cech umęczenia.

Obraz znajduje się w centralnej części ołtarza. Nastawa ołtarzowa ma formę architektoniczną, jednoosiową i jednokondygnacyjną ze zwieńczeniem. Część centralna podkreślona arkadą o łuku pełnym wsparta

na pilastrach toskańskich. Łuk arkady dekorowany jest ornamentem floralnym, w kluczu umieszczone jest putto na tle ornamentu kartuszowo-zwijanego. Pośrodku arkady umieszczony jest obraz flankowany przez *arma Christi*.

Arma Christi, w ikonografii przedmioty, którymi żołnierze rzymscy zadawali ból i rany Jezusowi Chrystusowi oraz niektóre sceny i osoby biorące udział w Męce Pańskiej, a także jej symbole. W starożytnej i średniowiecznej teologii uważano *arma Christi* za broń, z pomocą której Jezus zwyciężył śmierć. Stanowiły też one dowód jego chwały oraz uwierzytelnienie władzy sądenia. Udowadniały, że miłosierdzie jest nieodłączne od cierpienia. Miały również przypominać chrześcijanom kolejne etapy Męki Pańskiej i pomagać w medytacji oraz modlitwie. Do najpopularniejszych przedmiotów zaliczanych do *arma Christi* należą między innymi krzyż, tytułus, gwoździe, korona cierniowa, włócznia, chusta Weroniki, kolumna biczowania, srebrniki, różgi (bicz), obcęgi, młotek, kości do gry, kogut, drabina, gąbka, szata, czy miecz z obcięty uchem Malchusa¹⁴. Wokół kazimierskiego Chrystusa na Krzyżu umieszczone zostały po lewej stronie – krzyż, włócznia, korona cierniowa, gąbka zatknięta na włóczni, bicz (różgi), młotek; po prawej stronie – kolumna, drabina, pochodnia, obcęgi, gwoździe, a ponad nim unosi się gołębicą Ducha Świętego na tle glorii promienistej. Całość zamknięta przerwany przyczółkiem podtrzymywany przez pary kolumn korynckich.

Środki artystycznego wyrazu zastosowane w kazimierskim obrazie mogą sugerować artystę wysokiej rangi, jakim był Franciszek Smuglewicz. Jednak w tym przypadku nie jest możliwe ustalenie autorstwa dzieła w oparciu o analizę przekazów historycznych, czy zapisy kronik i ksiąg parafialnych ze względu na ubogi zasób archiwalny. Jedynie charakterystyczne cechy stylu mogą plasować obraz wśród dzieł Smuglewicza bądź jego warsztatu. Aby rozwiać wszelkie wątpliwości należy gruntownie przebadać omawiane dzieło pod względem konserwatorskim. Poszukiwanie podobieństw w zakresie rodzaju stosowanych przez artystę materiałów i sposobu ich wykorzystania mogłyby skutecznie naprowadzić na trop i potwierdzić lub zanegować autorstwo Franciszka Smuglewicza, „prawdopodobnie” twórcę obrazu *Ukrzyżowania* z kazimierskiego kościoła Podwyższenia Krzyża Świętego.

¹² Jezus według mistrzów, red. E. Olczak, Warszawa 2008, s. 240-243.

¹³ B. M. Gawęcka, op. cit., s. 53.

¹⁴ *Arma Christi*, [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wyd. V, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska Łach, Warszawa 2002, s. 20.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE:

- Liber Visitationum 1913-1943*, Kazimierza Wielka, Kancelaria parafialna parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kazimierzy Wielkiej, b.r.
- Książka Inwentarza Rz.-Kat. Kościoła parafii Kazimierza Wielka za ks. Gacka*, Kazimierza Wielka 20 sierpnia 1919, Kancelaria parafialna parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kazimierzy Wielkiej.
- Arma Christi*, [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wyd. V, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska Łach, Warszawa 2002.
- Bienias A., Pilarski Z., *350 lat Kazimierskiej świątyni. Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Kazimierzy Wielkiej 1663-2013*, Kazimierza Wielka 2013.
- Gawęcka B. M., *Cykl malarski Franciszka Smuglewicza na Świętym Krzyżu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” t. 23, 2007, s. 45-68.
- Gombin K., *Smuglewicz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XVIII, red. St. Wilk, Lublin 2013.
- Jezus według mistrzów*, red. E. Olczak, Warszawa 2008.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, z. 9: *Województwo kieleckie. Powiat pińczowski*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1961.
- Programie opieki nad zabytkami Gminy Kazimierza Wielka 2021-2024*, Kazimierza Wielka 2021.
- Ryszkiewicz A., *Smuglewicz (Smuglewicz) Franciszek*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa–Kraków 1999–2000, t. 39, z. 3.
- Tronina A., *Moria – Syjon – Golgota: transpozycja symbolu*, w: „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, t. 36, z. 2, 1983, s. 116-122.
- Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbmierskim i wiślickim*, Warszawa 1927.